

ПАВЛО КУТУЄВ,

доктор соціологічних наук, професор кафедри теорії та методології соціології Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова

Проблематика сучасного соціологічного теоретизування¹

Abstract

The textbook chapter is seeking to elucidate the chief trends of contemporary sociological theorizing as well as its principle problematique. Contemporary theorists are defined here as thinkers who have begun their intellectual careers after the death of Talcott Parsons. As the main problem of contemporary sociological theorizing the issue of modernity – its origins, developments and prospects – is identified. Thus, the chapter outlines principle approaches to the conceptualization of modernity, while making the distinction among the notions of “formation of modernity”, “modernization”, and “development”. The chapter discusses the trends of social changes in the XX century. It also juxtaposes the background assumptions of positivist and postpositivist philosophy of science which serve as an underpinning of the sociological theorizing. The chapter questions traditional Eurocentric interpretation of the global history, while trying to avoid trap of the Orient-centered thinking. The text examines the structure of sociological theorizing on modernity and evaluates its claims to the practical utility.

Цей розділ має на меті розглянути основні тенденції сучасного соціологічного теоретизування, а також головну проблематику, на якій зосереджуються теперішні суспільствознавці. Під сучасними соціологи-теоретики у цьому розділі розуміють мислителів, які розпочали свою самостійну професійну кар'єру після смерті останнього класика соціології — Талкота Пар-

¹ Розділ з навчального посібника “Соціологія” за редакцією В.Б.Євтуха та П.В.Кутуєва. Навчальний посібник готує колектив кафедри теорії та методології соціології Національного педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова.

сонса, тобто після 1979 року. Розділ не пропонує огляду та класифікації дослідницьких програм у сучасній соціології (таке завдання вимагає окремого посібника). Натомість у розділі ідентифікується стрижневе та фундаментальне для більшості сьогоденних соціологів-теоретиків питання. Таким засадничим питанням є проблема походження, розвитку та перспектив модерну як визначальної характеристики суспільства, в якому ми живемо.

Модерн як центральна проблема сучасної соціологічної теорії

Від моменту свого постання соціологічна теорія зосереджувалася на проблемі формування модерну. Це питання увиразнювалося залежно від теоретичної та ідеологічної орієнтації дослідника. Так, німецький соціолог Фрідріх Тьоніс запровадив дихотомію спільноти і суспільства, де безособове, уґрунтоване на формальних інституціях контракту суспільство було термінологічним еквівалентом модерну, який заступав соціальну організацію, що мала своїм підмурівком органічні особові зв'язки (прикладом останніх є середньовічні гільдії та корпорації, а також братства, що виникають навколо релігійних культів). Такі мислителі, як Анрі де Сен-Симон, Огюст Конт та Герберт Спенсер, убачали індикатор модерну в постанні індустріального суспільства, натомість Карл Маркс та Макс Вебер досліджували інституціональну динаміку капіталізму як центрального елементу модерну.

Сучасні мислителі — ізраїльський соціолог Шмуель Ейзенштадт і його німецький колега Вольфганг Шлюхтер — пропонують новітнє визначення *модерну*: “У структурних термінах модерність включала такі виміри, як диференціація, урбанізація, індустріалізація та система комунікацій...; з точки зору інституціональної, до цих вимірів належала національна держава та раціональна капіталістична економіка; з точки зору культурної, вони вможливили створення нових колективних ідентичностей, пов'язаних із національною державою, але водночас закорінених у культурній програмі, яка передбачала розмаїті способи структурування головних площин суспільного життя” [Eisenstadt, Schluchter, 1998: p. 3]. Відтак, модерн, з одного боку, стає універсальним феноменом (інакше кажучи, Захід втрачає свою монополію на нього), з іншого — це явище сприймається у множині, тобто існує не єдиний модерн, а численні модерни. Попри ревізію, ба навіть реконструкцію своїх попередніх євроцентристських поглядів, навіть така позиція чільників ідеї численних модернів не може задовольнити радикальніше крило цієї парадигми, репрезентоване Санджеєм Субрахман'ямом [Subrahmanyam, 1998: p. 75–104]. Для цього американського вченого індійського походження формування модерну було не регіональним феноменом, зміст якого схоплює формула “піднесення Заходу”, а глобальним процесом¹. З перспективи Субрахман'ямового підходу поширена серед учених інтерпретація ко-

¹ Серед незліченних роздумів з приводу “піднесення Заходу” вірцевими за своєю концептуальною строгістю та лаконічністю є коментарі Дугласа Норта та Деніела Широ [North, Thomas, 1970; Chirot, 1985].

лоніального правління, накинутого Заходом на Решту, як двигуна модернізації втрачає свою авторитетність.

Зазвичай піднесення модерного суспільства на Заході концептуалізується із застосуванням категорії “модернізація”. Це є недоречним — модернізація має поступитися місцем поняттю “формування модерну”. Формування модерну як типу суспільства, що бере свої витоки з XVI століття, є глобальним рухом, сповненим суперечностей і катаклізмів, рухом, який однаковою мірою характеризується категоріями “прогрес” і “регрес”, “диференціація” і “дедиференціація”, “раціоналізація” й “ірраціоналізація”. Ключовими вимірами формування модерну є процеси розвою капіталізму, формування держави та нації і постання націоналізму як відповідної ідеології національної держави. Визнання факту, що перша, так звана оригінальна модерність розвинулася на Заході, не має знецінювати внесок інших суспільств та цивілізацій до постання модерного соціального порядку та орієнтації дії. Формування модерну є набором контингентних змін, які не скеровуються єдиною метою та відбуваються в рамках автономних сфер суспільства, пов’язаних між собою через механізм вибіркової спорідненості. Поняття “контингентність”, запропоноване Т.Парсонсом, означає, що наслідки соціальних процесів не є наперед детермінованими, а відтак, завжди існує можливість альтернативного розвитку подій [Vanderstaeten, 2002]. Використання Веберової концепції-метафори “вибіркова спорідненість” дає змогу уникнути пасток редукціонізму та монокаузальності. За таких обставин легітимно потрактовувати модерн як гру, перебіг якої перебуває під впливом несподіваних чинників [Кутуєв, 1999]¹.

Поняття “модернізація” передбачає наявність у соціальних діячів більш-менш детальної візії модерну. Було б безпідставно вважати, що правителі та інтелектуали XVI століття чи навіть доби Просвітництва були носіями інструментальної раціональності та прагнули зреалізувати проект модерну в усіх його відомих нам вимірах. Парадигматичними в цьому сенсі є реформи Петра I, які незрідка оцінюють як спробу модернізації Росії. Проникливий спостерігач та аналітик історичного процесу В.Ключевській поглянув на реформаторську діяльність Петра I незамуленим оком та дійшов висновку, що вона мала вельми віддалений стосунок до “модернізації”. Це потверджує неухвага Петра I до політичного порядку та суспільної моралі Заходу. Лише завдяки своїй природній чутливості, зауважує Ключевській, Пётр I не міг не помітити, що народи Заходу виховуються і міцніють не батою та катівнею. Попри ці інтуїтивні осягнення, “вся перетворювальна його діяльність керувалася думкою про необхідність та всемогутність владного примусу (курс. мій. — П.К.): він сподівався лише силою нав’язати народу блага, яких йому бракувало і, відповідно, вірив у можливість відвернути народне життя від його історичного річища та увібгати його в нові береги”. Звідси випливає логічний висновок: Пётр I “*шукав на Заході техніки, а не цивілізації* (курсив мій. — П.К.)”. Ключевській у такий спосіб підсумовує освітню подорож Петра I до Західної Європи: “Видно, що, вирушивши на

¹ Детальніше про роль таких “непередбачуваних” та “каламутних” вимірів модерну, як раса, етнічність, релігія та націоналізм, див.: [Tigayakian, 1997].

Захід за його наукою, московські учні не подумали, як триматися в тамтешній обстановці. Пильно стежачи за ремеслами, вони не вважали за потрібне придивлятися до тамтешніх звичаїв та порядків, не помітили, що у себе в Німецькій слободі вони зналися з *покидьками* (курс. мій. — П.К.) того світу, з яким тепер вони зустрілися..., і, увірвавшись до незвичного їм порядного суспільства, всюди залишали відбитки своїх москворецьких звичаїв, що змушувало мислячих людей дивуватися, невже це владні просвітителі своєї країни” [Ключевский, 1989: т. 4, с. 43–44; 21; 24].

У контексті цих міркувань, модернізацію як спосіб досягнення модерну можна розуміти як цілеспрямовану радикальну трансформацію суспільства, що заторкує як мікрорівень — наприклад, змінюючи зразки соціальної дії та її орієнтацій, формуючи нову ідентичність — так і інституціональну структуру соціуму. Цей процес спричиняється до диференціації підсистем соціальної системи. За інтерпретацією Т.Парсонса, процес модернізації включає такі стадії:

1. Диференціації, яка становить “поділ елементу структури у соціальній системі на два чи більше елементів або структур, які відрізняються з огляду на їхні характеристики та функціональну значущість для системи”.
2. Ці елементи стають ефективнішими, позаяк зазнають адаптивного “апгрейду”, іншими словами “ширше коло ресурсів стає доступним для соціальних підрозділів, відтак їхнє функціонування може звільнитися від деяких з обмежень їхніх попередників”.
3. Після двох попередніх стадій постає проблема *включення* диференційованих елементів до ширшої системи.
4. Щоби процес *включення* міг відбутися та інституціоналізуватися, він “має супроводжуватися ціннісною генералізацією, якщо різні елементи суспільства претендують на відповідну легітимацію та способи орієнтації для нового зразка дії... Коли мережа соціально структурованої ситуації стає складнішою, ціннісний зразок має підвестися на вищий рівень, щоб гарантувати соціальну стабільність” [Parsons, 1971: р. 26; 27].

Модернізація — в ідеально-типовому вимірі — сприяє розвитку цінностей раціоналізму та індивідуалізму, є рухом від партикуляризму й припису до універсалізму та досягнення. Утім, ці зміни мають важливі наслідки для макрорівня.

Окреслену вище схему в жодному разі не можна розглядати як інваріантну та апіорну. Вона вимагає зіставлення з кожним окремим досліджуваним випадком. Ба більше, *включення* може траплятися у *збалансованій* та *незбалансованій* формах. За першої ситуації кожна підсистема оперує згідно зі своєю автономною логікою, натомість у другому випадку логіка однієї підсистеми підпорядковує собі інші. За приклади останньої тенденції правлять ленінські — назагал тоталітарні — режими, які накидають логіку політичної підсистеми на економічну, соціетальну та соціокультурну сфери, та сучасні неоліберальні режими нагромадження капіталу, що підпорядковують суспільство логіці ринку (економічної підсистеми). Відповідно, такий інсти-

тут, як демократія, є не лише еволюційною універсалією; вона також є контингентним наслідком констеляції соціально-політичних сил.

Натомість я *концептуалізую розвиток як взаємодію економічного зростання, консолідації інституцій демократії, участі в політиці та поваги до прав людини в поєднанні з рівністю можливостей та загальним добробутом. Відтак, розвиток можна розуміти і як основу емансипаторських проєктів, і як засіб контролю: соціального — всередині кордонів індивідуальних суспільств — та політичного — у площині міждержавної системи.* Розвиток більше зосереджується на змінах на макрорівні: на економічному зростанні, розбудові / перебудові держави, соціальній політиці [Grosfoguel, Cervantes-Rodríguez, 2002: р. XXIII; Myrdal, 1974]. Але всі ці заходи не можуть не позначатися на індивіді, його цінностях та стратегії побудови соціальної дії. Відповідно, розвиток і модернізація переплітаються, позаяк нова ідентичність члена національної (уявної) спільноти (мікрорівень) може виникати як наслідок упровадження державою відповідної освітньої політики (макрорівень).

Розмежування розвитку і модернізації є умовним, тобто має ідеально-типовий, аналітичний характер, позаяк ці процеси передбачають наявність симбіотичних відносин між ними (картина соціального світу була б неповною без свого третього елемента — недорозвитку). Така концептуальна диференціація уможливує відокремлення розвинених суспільств від модерних. СРСР та нацистську Німеччину можна розглядати як розвинені суспільства, що намагалися протиставити модерну власну альтернативу; сьогоденна Саудівська Аравія також є економічно та технологічно розвинутою країною, суспільні відносини якої достоту не узгоджуються з візією модерну (достатньо навести такі ознаки суспільно-політичного життя цієї країни, як автократичний політичний режим та виключення жінок поза публічну сферу). І навпаки, слід пригадати спостереження Вебера про наявність етосу раціонального капіталізму в слабозвиненій периферії — Північній Америці XVIII століття — навіть за відсутності відповідних матеріальних структур.

Проблеми, що поєднуються під егідою феноменів модернізації та розвитку — а також їхня ідеальна репрезентація у формі дослідницьких програм — виконують важливу функцію забезпечення академічної та політичної спільнот контекстом для загальних дискусій. Вони також слугують підмурівком як для розмислів про сучасний соціум, так і для розроблення політики, скерованої на реалізацію суспільного блага. Рівночасно ці поняття діють як своєрідний подразник для науковців та учасників публічної сфери, позаяк рефлексії про модерн незрідка керуються зіткненням поміж імперативами граничного, тотального пояснення та вимогами прагматичної зосередженості на конкретніших питаннях; власне таке тертя є характерним для досвіду модерну. На думку французького соціолога Алена Турена, модерн є полем напруги поміж двома конфліктними принципами: розуму та суб'єктивності. Правління розуму спричиняється до нормалізації та стандартизації (у цьому моменті Турен провіщає тезу американського соціолога Джорджа Ритцера про макдональдизацію), які не лише зруйнували автономію робітника, а й проникли до сфер комунікації та споживання. Сучасні

суспільства розвиненого світу дедалі більше схожі на фірму, яка бореться за виживання на міжнародному ринку; водночас поширюється занепокоєння проблемою ідентичності, яка на Півдні набуває форми нового комунітаризму, а на Півночі — нарцистичного індивідуалізму. Наслідком надсильної акцентуації лише одного виміру модерну є роз'єднання розуму і суб'єкта: “Без Розуму Суб'єкт фіксується на питанні ідентичності, потрапляючи таким робом у пастку; без Суб'єкта Розум стає інструментом панування” [Touraine, 1995: p. 6].

Фундаментальні проблеми соціального світу неможливо релевантно осягнути в поверхово-дескриптивних категоріях, які є або енкоміями (приміром, дискурс неоліберальної глобалізації), або інвективами (інтерпретація будь-яких подій у світі як боротьби з безжальною логікою нагромадження капіталу).

Сьогодні неолібералізм є ідеологією, яка має статус гегемоністичної з огляду на її вплив як на теоретизування, так і формування політики. Неолібералізм історично пов'язаний з критикою марксизму австрійською економічною школою, з ідеями монетаризму Мілтона Фридмана та консервативною візією соціальної еволюції як самоорганізовувального процесу Фрідріха фон Гаєка. Суть неоліберальної літанії є в констатації смерті регульованої економіки, місце якої заступають корпорації постіндустріального кшталту. Ці корпорації навіть на традиційних ринках — наприклад, газовому — оперують у стилі бірж, уповні відповідаючи візії вільного ринку Адама Сміта та Альфреда Маршала. Серія корпоративних банкрутств нового тисячоліття, символом яких є крах у 2001 році американської газової корпорації “Енрон”, промовисто засвідчила, що неоліберальна формула дає збої в контексті не тільки Решти, але й першого світу.

За приклад протилежного тотально-критичного підходу править пояснення мотивації Мохамеда Ати (одного з пілотів-смертників, які атакували вежі Світового центру торгівлі в Нью-Йорку 11 вересня 2001 року), його небажанням брати участь у підпорядкованому логіці та вимогам компанії “Disney World” переплануванні історичних районів Каїра [Retort, 2004].

Серед учених-соціологів, які включені до процесу розбудови загальної теорії, поширюється переконання про необхідність взаємодії різних дослідницьких програм та ідеологій, взаємодії, яка б долала обмеження стратегем конфлікту або, у кращому разі, запозичення концепцій, досягаючи синтезу. На тлі збереження гегемонії практикою інтелектуального “знищення” парадигмального “іншого” загострюється потреба у збалансованішому, багатовимірнішому та синтетичному підході, який водночас буде насиченим емпіричними даними.

Контроверсії дискурсу про модерн

Сьогодні соціологічний дискурс про модерн посідає центральне місце в теоретизуванні західної академічної спільноти: навіть поверховий погляд на провідні професійні журнали — як-от видання кшталту “European Journal of Social Theory” — фіксує присутність терміна “модерн” у назві більшості статей, що з'являються на їхніх сторінках. Водночас концепції модерну, мо-

дернізації та розвитку є “яблуком розбрату” для академічних спільнот як першого, так і третього світу. Щодо сучасної України, тобто колишнього другого світу, я змалював та продіагностував витоки трагікомічних метаморфоз дискурсу про модерн та модернізацію у своїй розвідці “Спільнота ритуалу модернізації: від логосу до культу” [Кутуєв, 2007].

З вірою вчених Фукуямового “призову” в незаперечно творчий потенціал модернізації контрастує пафос гнівного засудження вченими лівого табору негативних суспільних імплікацій навернення правлячих верств другого і третього світів до ключових цінностей модерну — лібералізму та капіталізму. Цілком підставовим буде визначити глибоко закорінений в академічних колах Заходу скепсис стосовно позитивного потенціалу модерну та модернізації як одну з маніфестацій постмодерної культури надлишку. Інтелектуали третього світу є так само розмежованими в осягненні значення модернізації: для одних вона залишається західною облудою, інші інтерпретують її в душі емансипації, використовуючи ідею модерну як нормативне обґрунтування для засудження практик авторитарних автохтонних режимів (приміром, саме така постановка є вельми характерною для китайських дисидентів).

Серед східноєвропейських неофітів концепцій модерну та модернізації поширене спрощене, сповнене ейфорії потрактування змісту цього процесу, потрактування, яке нехтує суттєвим незадоволенням, спричиненим тягарем модернізації. Відтак, заперечення реалій модерну інтерпретується суто як вияв глибокого традиціоналізму. Приміром, державний секретар Міністерства зовнішніх справ Польщі професор А.Ротфельд пояснював глобальний тероризм сліпим протестом проти поступу модернізації (він сприймає цей феномен як “закодований” в історії людства) з боку спільнот, що вбачають у модерні загрозу своїм способу життя та культурі [Rotfeld, 2004].

Учень фундатора світ-системного аналізу І.Валерстайна Георгій Дерлуг'ян, який працює нині в Northwestern University (Чикаго), пропонує розглядати ісламський тероризм не як похідну діяльності глобального джихаду, рушійною силою якого є ненависть до західного, ліберального, фактично Веберового за своїми характеристиками, модерну, а як продукт взаємодії констеляцій локальних та глобальних структурних (соціально-економічних та політичних) чинників. Боротьба за незалежність Чечні постала на тлі хронічного безробіття чеченського населення (за часи СРСР рівень безробіття серед чоловіків у сільській місцевості Чечено-Інгушської АРСР сягав 40%), застарілої промислової інфраструктури та виснаження запасів нафти. Ба більше, зміна геополітичного та світового ідеологічного ландшафтів лишили організаторів боротьби за незалежність у міжнародній ізоляції. Як наслідок, Чеченська революція, що розпочалася як антиімперіалістичний рух з ухилом до соціалізму та девелопменталізму, трансформувалася у мережу організацій чіфдомського штибу, що підтримували своє існування, звертаючись до радикальної версії силового підприємництва. У випадку чеченських військових лідерів іслам став не більш ніж опортуністично обраною ідеологією-як-виразом-групових-інтересів, що уможливила як легітимізацію їхньої діяльності в термінах руху ісламського ради-

калізму, так і використання ресурсів цього руху. “Жоден із чеченців, котрі скинули у вересні–жовтні 1991 року місцеву номенклатуру, не був традиційним шляхетним бандитом (абреком) або суфійським містиком, — не без іронії пише Г.Дерлуг’ян. — Усі вони були випускниками або, в крайньому разі, відрахованими з радянських вищих навчальних закладів, як цивільних, так і військових” [Derlugian, 1999: р. 20]. Завершення холодної війни вніможило використання чеченськими лідерами ситуації протистояння наддержав, коли успішні повстання у країнах третього світу активно підтримувала одна зі сторін глобального конфлікту. “Понад те, — веде далі Дерлуг’ян, — насильницьке редукування міжнародного ідеологічного поля до протистояння між неоліберальною ортодоксією та нативістською¹ реакцією (так, як це змальовано формулами-бестселерами Бенджаміна Барбера “Джихад проти МакСвіту” та Семюела Гантингтона “Зіткнення цивілізацій”) демонструє владу самосправджуваного пророцтва, спрямовуючи протести щойно змаргіналізованих груп та регіонів по всьому світу у напрямі нативістських конфліктів. Нещодавня реісламізація Чечні є яскравим прикладом такої тенденції” [Derlugian, 1999: р. 7].

Свого часу Сталін радив ученим, як сприймати радянський лад: “Перехвалювати наш устрій не варто, недохвалювати теж не можна. У рамках треба триматися” [Слово товарищу Сталину, 2002: с. 184]. Сталінова максима придатна не лише для оцінювання дискурсу про модерн та модернізацію, а й для потрактування самих цих феноменів. Мислителі, які оперують у рамках парадигм постмодерну/постколоніалізму/построзвитку, палко заперечують саму можливість існування зв’язку між мілітаризмом, культурною зверхністю та ксенофобією, з одного боку, і національними “традиціями” — з іншого. Приміром, Пак Нак-чон пояснює жорстокість японської армії стосовно цивільного населення окупованих азійських країн відносно успішною модернізацією країни вранішнього сонця, за західними зразками (одним із гасел Мейдзі-ісин було “покинути Азію та увійти до Європи”). При цьому він цілком оминає вплив спадку минулого та риси національної культури, попри вельми агресивну установку Японії щодо своїх сусідів — як то було властиво їй ще з часів середньовіччя. За Пак Нак-чоном, наслідком модернізації стало потрактування японцями решти населення Азії як другосортного “іншого”, що нагадує ставлення європейців до корінного населення Африки та Америк [Paik Nak-chung, 2000: р. 73–86]. Воднораз ототожнення запозичення західних моделей поведінки (застосування страв французької кухні під час офіційних прийомів в імператорському дворі та сюртуки/фраки як формальний одяг) із модерними цінностями є не просто

¹ Нативізм — ідеологія та рух, які проголошують первинність інтересів “корінних” мешканців певної території щодо новоприбульців. Відтак, нативісти використовують аргументи “крові та ґрунту”, тобто кровної спорідненості й територіальної спільності як основи етнічної / національної / політичної спільноти. Нативізм є ворожим до імміграції та відзначається войовничим захистом “чистоти” своєї культури. Елементи нативістського дискурсу присутні в “почвенничестве” Ф.Достоевського, серед сучасних представників нативізму своєю різкістю, прямолінійністю та радикальністю вирізнявся нещодавно померлий С.Гантингтон (детальніше див.: [Capetillo-Ponce, 2007]).

сумнівним, а таким, що вводить в оману. Корейський критик постколоніального гатунку або несвідомий, або зумисно нехтує прозорими паралелями між його власним проектом подолання модерну та аналогічною спробою японських інтелектуалів. Останні в розпал війни на Тихому океані — в 1942 році — zorganizували симпозіум під назвою “Долаючи модерн” (кіндаї но чококу). Один з-поміж ідеологів цього руху Судзукі Сігетака висунув ідею відмовитися від модерну через подолання таких його вимірів, як демократія в політиці, капіталізм в економіці та лібералізм у мисленні. Така стратегія була покликана “зняти” диференціацію, яку несе із собою модерн, та відновити міфічну цілісність японської традиції [Narootunian, 2000]. Як бачимо, самосвідомість ідеологів японського режиму відповідала не стільки модерну, скільки антимодерну, що заперечує пояснення бруталності війни на азійському театрі бойових дій суто адаптацією євроцентризму до регіональної специфіки. У випадку ж усвідомлення південнокорейським ученим зв'язку його ідей з японським “борсанням” під тягарем модерну така самоідентифікація з нативістською реакцією на модерн є вельми небезпечною: вона яскраво промовляє про вибіркову спорідненість поміж риториками антимодерного захисту автохтонних субалтерн-верств і консервативними/реакційними силами, які мають статус місцевих можновладців. За приклад такого роду сюрреалістичних симбіозів править тимчасовий політичний альянс під час президентських виборів 2004–2005 років поміж Н.Вітренко (чий виступи проти американоцентризму та міжнародних фінансових інституцій нагадують лексику А.Г.Франка останніх років) та прихильником глобальної гіпермобільності капіталу В.Януковичем.

Структура соціологічного дискурсу про модерн

Відповідно до класифікації, запропонованої американським соціологом Робертом Мертоном, соціологічний дискурс про модерн, розвиток та модернізацію можна розглядати у трьох вимірах. По-перше, як загальну теорію: концепції Карла Маркса, Макса Вебера, Еміля Дюркгейма і Талкота Парсонса (мислителів, які інваріантно присутні в будь-якому реєстрі фундаторів сучасної соціальної теорії) є спробами осягнення витоків модерного соціального порядку (переважно у його західній інкарнації), спробами, які, своєю чергою, закладають підвалини для витворювання “чистої” соціологічної теорії.

По-друге, цю сферу наукового пошуку легітимно кваліфікувати як теорію середнього рівня, позаяк вона передбачає ідентифікацію аналітичного інструментарію та політичних заходів (policy), покликаних позбутися соціального, політичного, культурного й економічного розриву та нерівності, що відокремлюють модерні/розвинені соціуми (суспільства Півночі, як їх ще подеколи називають) від соціальних формацій, до яких застосовують поняття “третій світ”, “традиційні суспільства”, “країни, що розвиваються” або “суспільства Півдня”. Традиційно дихотомія між “розвиненими” і “відсталими” країнами формулювалася у термінах Захід versus Схід (або Решта). На тлі “східноазійського дива” (“офіційний” статус цього визначення потверджується тим, що його автором є Світовий банк), привласнення захід-

ними країнами “титулу” носія модерності та розвитку перестає бути беззастережно переконливим [The East Asian Miracle, 1993].

Варто відзначити, що застосовувані в соціології для опису та концептуалізації соціальної реальності дихотомічні категорії — “розвинені суспільства *versus* суспільства, що розвиваються” та “модерн *versus* традиціоналізм” мають свої відповідники, які вказують на географічну локалізацію попередньо згаданих феноменів. Дослідники, які акцентують роль цінностей у суспільних змінах, вдаються до поняття “модернізація”, відповідно “модерне” стає атрибутом західних суспільств, натомість “традиційне” — ознакою Сходу (або Решти). Вчені, для яких локомотивом історії є так чи так визначені економічні сили (відповідно культурі *de facto* надають статусу епіфеномена), тяжіють до поняття “розвиток”. У цьому випадку вчені говорять не стільки про культурні/цивілізаційні кордони між Заходом і Рештою, скільки про соціально-економічну нерівність між Північчю і Півднем. За такої візії принципів структурування соціального світу критерій поділу на розвинені соціуми і ті, що розвиваються (або поглиблюють свій недорозвиток, за Андре Гундером Франком та Майклом Буравим), є доволі простим: він є простою похідною від стану банківського рахунку держави. Географічний зміст типологій “Захід *versus* Схід” та “Північ *versus* Південь” є умовним, водночас кожна з них має свої переваги та вади. У кожному разі, ліві теоретики гатунку Саміна Аміна або Джованні Аррігі не мали жодного сумніву в належності СРСР до Півночі (Аррігі навіть висунув тезу про холодну війну як західну громадянську війну). У рамках термінологічної системи координат, фокусованої на розвої, легко уникнути необхідності пошуку відповіді на низку суперечливих питань, зокрема, про ступінь модерності японського суспільства — рівень його економічного розвитку дає підстави до включення Японії до лав Півночі. Рівночасно дезінтеграція СРСР та “третьосвітізація” більшості його наступників утворили масштабну лакуну в зоні Півночі. Своєю чергою, вживання поняття “Захід” вказує на культурні витоки модерну, воднораз генеруючи проблему концептуалізації піднесення окремих суспільств Решти, які досягли успіху всупереч (за версіями деяких теоретиків *завдяки*) своїй *неналежності* до цивілізаційного ареалу Заходу.

По-третє, розвиток та модернізацію досліджують емпірично на рівнях окремих спільнот, суспільств, регіонів та світу як цілісності. За свідченням комісії під головуванням колишнього канцлера ФРН В.Брандта, починаючи з 1970-х років щорічно лише у двох містах — Женеві та Нью-Йорку — відбувається щонайменше шість тисяч заходів, присвячених питанням розвитку, які продукують понад мільйон сторінок текстів, дотичних головню до практичного виміру вказаної проблематики [North-South, 1980].

Головні тенденції соціальних змін у ХХ столітті

Видатний британський історик і соціальний теоретик Ерик Гобсбаум означував ХХ століття як епоху виразно крайніх позицій (*age of extremes*). Цей відтинок часу став свідком тектонічних суспільних трансформацій на рівні окремих суспільств та у світ-системному масштабі. Впродовж цього

сторіччя відбулося переміщення глобальної гегемонії з Британії до США, і власне боротьба за гегемонію породила дві світові війни, а також створила умови для реалізації проекту ленінізму¹ на теренах колишньої Російської імперії. До інших ключових змін минулого століття слід долучити такі події: 1) дезінтеграція європейських колоніальних імперій та постання третього світу, або світу, що розвивається²; 2) зникнення ленінізму як альтернативи ліберально-модерним принципам організації суспільства та ідеології.

Крах переважної більшості ленінських суспільств — а надто беззаперечне зникнення радянської світ-імперії — залишив ліберально-демократичну версію капіталізму тріумфатором-гегемоном у світовому масштабі. У такий спосіб на деякий час було делегітимовано спроби пошуку альтернативи ліберальному капіталізму, що дало підставу деяким дослідникам виголосити настання “кінця історії” (авторство цієї тези належить американському мислителю Френсису Фукуямі). Дезінтеграція ленінізму, який конституював так званий другий світ, спричинилася до пришвидшеного процесу диференціації країн, що входили до “соціалістичної співдружності”, та до вибору ними різних траєкторій розвитку. Частина східноєвропейських постленінських країн наближується до інституціональних стандартів першого світу, натомість більшість країн — спадкоємців СРСР — радше відтворюють зразки суспільних практик, притаманних світу третьому. Така дивергенція шляхів розвитку почасти може пояснюватися тривалістю перебування того чи того суспільства в рамках світ-імперії ленінізму: за слушною гіпотезою британського соціолога Ернста Гелнера, в Радянському Союзі спостерігалося відмінність між регіонами, які перебували під владою ленінського режиму сімдесят та сорок років відповідно. Достоту ця відмінність суттєво вплинула на природу соціальної пам’яті: “Сорокарічні мають гостре відчуття того, яким є інший світ, натомість сімдесятирічні здебільшого втратили його. Вони не знають іншого” [Gellner, 1990: p. 283].

Соціологічна теорія, філософія науки та соціальні проблеми

Творці соціологічної теорії завжди виказували амбіції запропонувати не лише загальну схему функціонування соціуму, а й віднайти відповідь на виклики, які постають у процесі розвою суспільства. Водночас загальне теоретизування незрідка відокремлювалося від осягнення окремих соціальних проблем. Саме таким був закид одного із засновників конфліктного підходу в соціології Ральфа Дарендорфа на адресу Талкота Парсонса. Як вислід, у рамках соціологічної спільноти сформувався поділ праці між теоретиками, предметом аналізу яких був соціум у своїй тотальності, й дослідниками окремих підсистем суспільства. Повстання проти інтелектуаль-

¹ Про соціальну природу ленінізму та його амбівалентне наставлення до модерну детальніше див.: [Кутуєв, 2000; Кутуєв, 2002; Кутуєв, 2005: с. 315–390].

² Уперше термін третій світ запропонував у своїй статті, надрукованій 14 серпня 1952 року в газеті “L’Observateur”, французький демограф А.Сові, який провів аналогію між новими незалежними державами і третім станом французького суспільства доби абсолютизму [Шалиан, 1989; Worsley, 1990: p. 83].

ної гегемонії Парсонса та його епігонів маніфестувалося у формі зіткнення: абстрактна та спекулятивна “велика теорія” versus емпірично та історично зорієнтовані “теорії середнього рівня”.

У мисленні сучасних учених спостерігається тенденція повернення до стилю мислення фундаторів соціології — розпочавши з конструювання “великої теорії”, вони поступово переходять на рівень застосування власних конструктів до проблем, що емпірично фіксуються, у такий спосіб збагачуючи власні абстрактні постулати.

Яскравою ілюстрацією такої тенденції є інтелектуальна еволюція американського соціолога-теоретика, послідовника Парсонса, Джефрі Александера. Цей науковець розпочав свою кар’єру самостійного теоретика 1978 року з публікації статті, суть якої була в актуалізації та новій інтерпретації соціологічного вчення Т.Парсонса як такого, що має своїм підмурівком *загальне* пояснення процесів диференціації [Alexander, 1978]. Своєю чергою, модерне суспільство поставало як продукт цієї диференціації. У 1982–1983 роках Дж.Александр опублікував обсяжну чотиритомну “Теоретичну логіку в соціології” (Theoretical Logic in Sociology) [Alexander, 1982, 1983 a, b], яка захищала легітимність загальної соціологічної теорії, з одного боку, й торувала шлях для дослідницької програми неофункціоналізму — з іншого. Джерелами нового теоретичного руху мали стати, ясна річ, переосмислені ідеї Т.Парсонса та соціологів, яких він позначив як класиків — М.Вебера та Е.Дюркгейма — у критичній взаємодії з поглядами К.Маркса. Нова дослідницька програма також мала за опертя заперечення емпіризму, що його сповідували різні версії позитивістської філософії науки. На зміну останньому прийшла постпозитивістська філософія та методологія науки, уособлена Майклом Полані, Томасом Куном, Стиеном Тулміном, Імре Лакатосом, Полом Феєрабендом.

Дискурс метатеоретизування — тобто теоретизування найвищого рівня, яке слугує базисом подальших розмислів — підкріплювався класичною традицією, котра адаптувалася до сучасних вимог та окреслювала кордони інтелектуального простору соціологів. Утім, десятиліття панування антитеоретичної “ідеології” в соціології внеможливили некритичне ставлення до класики як до апріорного фундаменту соціальної теорії. Теза про її актуальність та центральність для сучасного дослідження соціуму вимагала серйозного обґрунтування. Саме таке завдання Дж.Александр зреалізував у своєму есеї про центральність класики [Alexander, 1988a] (пізніше під симптоматичною назвою “Соціологія і дискурс” ця стаття була перевидана у збірці його статей [Alexander, 1988b]).

Позитивізм versus постпозитивізм у філософії науки

Позитивістська філософія науки, з якою полемізував Александер, висувала такі постулати: 1) існує епістемологічний розрив між емпіричними спостереженнями, які вважають специфічними й конкретними, з одного боку, і неемпіричними твердженнями, які вважають загальними й абстрактними — з іншого; 2) філософські або метафізичні проблеми не мають принципового значення для практики емпірично орієнтованої дисципліни,

якою є соціологія; 3) теоретичні припущення оцінюють лише стосовно емпіричних спостережень, натомість теоретичні розбіжності мають розв'язуватися через емпіричну перевірку й експеримент; 4) науковий розвиток є “прогресивним”, тобто лінійним та кумулятивним.

Своєю чергою, постулати постпозитивістів реабілітують “теоретичне”. Відтепер, 1) емпіричні дані розглядають як теоретично навантажені; 2) дисктинцію факт–теорія розцінюють як аналітичну, а не епістемологічну та онтологічну; 3) наукові прихильності не ґрунтуються суто на емпіричних даних (evidence), радше навпаки, цілісність науки базується на її здатності вибірково відкидати останні; 4) загальнотеоретична розробка є догматичною й “горизонтальною”¹, а не скептичною та прогресивною; 5) зіткнувшись із емпіричними доказами, що суперечать теорії, доказами, які не можна відкинути, вона починає розвивати ad hoc гіпотези та допоміжні (residual) категорії, пояснюючи нові феномени, не відмовляючись водночас від загальних формулювань; 6) фундаментальні зрушення в наукових переконаннях відбуваються лише тоді, коли емпіричним змінам відповідає наявність переконливих теоретичних альтернатив.

Трансформації соціологічної теорії: від абстрактного мислення до емпіричних проблем та із Заходу на Схід

Здійснивши захист загальної теорії та започаткувавши новий теоретичний рух, ознакою якого стало прагнення до синтезу розмаїтих дослідницьких програм, Дж.Александр у 1990-х роках змінює свою стратегію теоретичного будівництва і зосереджується на конкретних проблемах розвою та функціонування соціуму. Так, він досліджує роль розуму (цебто раціональності) у суспільстві; передумови постання та збереження демократії й громадянського суспільства у модерному соціумі; культурні травми та соціальні конфлікти, ґнеровані не стільки зіткненням матеріальних інтересів, скільки суперечностями щодо ідей та ідеальних інтересів (як-от моральні універсалії або сприйняття Голокосту). Всі ці проблеми є елементами ширшого питання, а саме — походження, формування та подальших перспектив модерного суспільства.

Соціологи, починаючи від К.Маркса і М.Вебера, шукали відповідь на два взаємопов'язані запитання, які традиційно формулювалося так: 1. У чому криються джерела унікальної динамічності Заходу, динамічності, яка

¹ Горизонт — поняття феноменології Едмунда Гусерля. За визначенням К.А.Свасьяна, горизонт є терміном-метафорою, що “характеризує одну з основних рис інтенціонального життя свідомості. У найширшому сенсі горизонт символізує перцептуальну грань будь-якого сприйманого предмета, котра змінюється залежно від рухливості свідомих інтенцій. Свідомість, спрямована на предмет, має справу не лише з його цьогочасною актуальністю, а й із повнотою потенційних властивостей... Таким чином, ціль інтенціонального аналізу зводиться не просто до предмета в його актуальній даності, але до всього смислового горизонту предмета, на якому він сприймається не в модусі “тут і зараз”, а як полюс ідентичності, або магніт, що притягує до себе всю суму власних інтенціональних імплікацій, котрі суть ніщо інше, як наперед визначені потенційні можливості його конституювання” [Свасьян, 1987: с. 53].

спричинилася до його гегемонії над Рештою світу? 2. Як можна накинути матрицю західного модерну на Решту світу, створивши гомогенне світове суспільство, кероване західними цінностями?

Сьогодні ці тези, що їх сприймали як прописні істини щонайменше до 1960-х років, переоцінюють у світлі як нових фактів, так і теоретичних інтерпретацій. Модерн уже не ототожнюють тільки із Заходом, натомість Схід — зокрема Китай — наділяють характеристиками, які раніше монополюно приписували Заходу (як-от економічна ефективність, політична раціональність та сприятлива для творчої дії культурна матриця) [Кутуєв, 2008]. Чимало вчених усвідомили, що євроцентристська ілюзія про Захід як єдине джерело соціального динамізму у світі, динамізму, який протиставляють нерухомим деспотіям Решти, є безпідставною теоретично та небезпечною практично. Воднораз така картина світу не останньою чергою своєю впливовістю завдячує отцям-засновникам соціології, серед яких був і К.Маркс із його “азійським способом виробництва”, і М.Вебер із його порівняльною соціологією східних релігій.

У повоєнну епоху ми стали свідками японського дива, до якого приєдналися “азійські тигри”, відомі також під назвою “банда чотирьох” (Південна Корея, Тайвань, Гонконг та Сінгапур). Спроба цих країн знайти виходи з периферії засвідчили багатоваріантність соціального розвою та неможливість вироблення універсальної формули “поступу”, яка, на додачу, мала б жорстку географічну “прив’язку” та асоціювалася з єдиним культурним контекстом.

Актуальність теоретизування про модерн та його опоненти

Сьогодні нагальність інтелектуального завдання рефлексії про модерн, розвиток та модернізацію посилюється тим фактом — можна навіть сказати “соціальним фактом” у суворій узгодженості з Дюркгеймовим слововжитком, — що ці феномени зберігають за собою статус найзлюбоденніших практичних проблем соціального світу [Smelser, 1996]. Водночас модерн, модернізація та розвій є об’єктом нападу — і як сукупність суспільних практик, і як колективні уявлення — з боку фрагментарного дискурсу постмодернізму. Останній безпідставно претендує на монополізацію методології розуміння/інтерпретації та закликає до розбудови соціальної теорії у формі соціальних наративів. З погляду одного з речників цього напрямку Стивена Сидмена, постмодерна соціальна теорія має моральну інтенцію, імплікаціями якої є спроба практичного втручання до соціальних конфліктів. Цим вона різниться від модерної соціологічної теорії, яка воліє розкрити панівну логіку суспільства та запропонувати концептуальний апарат, що відображатиме істинний соціальний універс. Інакше кажучи, практикам соціологічної теорії модерного кшталту приписують намагання абстрагуватися від соціальних конфліктів сьогодення та спробу збагнути повсюдні умови суспільства, щоб артикулювати мову соціальної дії, конфлікту та змін загалом [Seidman, 1995]. Усвідомлюючи, що змальована картина є радше карикатурою, аніж ідеальним типом модерної соціологічної теорії, Сидмен нама-

гається пом'якшити свою тезу, доповнюючи її судженням про можливість паралельного співіснування соціологічної та соціальної теорій у дискурсі одного мислителя. Але такий крок є небезпечнішим, оскільки створює штучну прірву між змістовними дослідженнями та методологічними студіями, приміром, того ж М.Вебера; втім, моя інвектива не має на меті ревіталізувати утопічну ідею теорії, яка була б “виплавленою з одного шматка сталі” (В.Ленін). Поставивши на карб соціологічній теорії не просто замишування, а самоідентифікацію із законодавчим розумом, універсалізмом та засадничістю, постмодерна соціальна теорія змушена зробити закономірний умовивід з іманентної логіки власних міркувань, девальвуючи будь-які спроби узагальненого дискурсу. Результатом прийняття засновків постмодерністів тими суспільствознавцями, які зосереджуються на вивченні соціальних змін у країнах Решти, стає зусилля похитнути ідею розвитку. Переважання екзальтовано-критичного ставлення до потенційних та актуальних негативних наслідків процесів розвитку та модернізації відбирає в ученого аналітичне знаряддя, уможливаючи лише емоційне затаврування штучно накинутого третьому світу проекту модерну. Попри свою войовничу риторику на адресу дослідників і практиків розвитку та модернізації, постмодерна візія та її відгалуження — зокрема, парадигма построзвитку — насправді є ніщо інше, як “паперовий тигр”, позаяк релятивізація соціального пізнання притлумлює соціальну критику та колективну дію [Кутуєв, 2003]. Так, французький філософ Жан Бодриар виносить вирок про неможливість визначити вододіл між реальним і фіктивним, автентичним і неавтентичним знанням: “гіперреальне, і в такий спосіб захищене від уявного, а також від розмежування реального й уявного, залишає простір лише для циклічного повторення моделей та стимульованого продукування відмінності”. Для французького мислителя будь-які раціональні міркування перебувають під загрозою дотримання правил логіки репрезентації, тобто відтворення об'єкта пізнання, що трансформує критику на апофеоз критикованого. “Реальне вже не є реальним” [Baudrillard, 1988: p. 167; 172], — підсумовує Бодриар, а відтак, і Диснейленд, і Лос-Анджелес, і, ширше, Америка стають лише гіперреальністю та симуляцією.

Передумовою продуктивного соціологічного теоретизування є уникнення Сцилли необґрунтованого оптимізму та Харибди негативізму. Гіпероптимізм перетворює наукове дослідження суспільства на гімн status quo, натомість результатом негативізму є соціальна есхатологія, притаманна головно соціологам-теоретикам лівого спрямування. За приклад оптимістичного типу дискурсу править розвідка В.Заблоцького [Заблоцький, 2001]. Ця студія лібералізму хибує тим, що сприймає інтелектуальні феномени як певною мірою соціально, а подеколи навіть ідейно ізольовані. Тому В.Заблоцький не завжди спроможний адекватно захистити лібералізм від закидів щодо повної утопічності з боку хоча вже немолодих, але все ще розгніваних мислителів на кшталт Імануела Валерстайна та Ноама Чомського (які перехопили естафету в так званих розгніваних молодих людей — нонконформістської течії у західній культурі 1950-х років). Зрештою В.Заблоцький поплутує *риторику* модерну із його “благою” суттю. Термін “риторика” я використовую не випадково, позаяк у цьому феномені перетина-

ються моральні ідеали, моралізаторство та інтереси. А.Ковельман вдало експлікував цей настрій у своїй студії риторичного стилю ранньохристиянського Єгипту, доречно зауваживши, що риторика дала змогу створити уявний світ втіленої утопії [Ковельман, 1988: с. 130–131]. Утім, теорії, які улягаються чарам ідеології правих, не є несумісними з песимізмом — за промовистий приклад такого синтезу править консервативна утопія Семюела Гантингтона.

Модерн у його західному вияві пропонували як суспільство-взірець для Решти; водночас критики проекту модерну схильні вбачати в концепціях модернізації та розвитку саму лише ідеологію, якій бракує академічного компоненту, вважаючи, що ці побудови позбавлені інтелектуальної цінності, а єдиним мотивом їхнього існування є виконання ними функції легітимації глобальної гегемонії Заходу. Не можна нехтувати тим фактом, що навіть формування первинного модерну на Заході має розглядатися як процес, а не як сталий результат, процес, який включав постійну зміну суспільних практик та рефлексії про них. Ба більше, найсуттєвіші риси суспільства, які ми асоціюємо з модерном, досягли “зрілості” зовсім нещодавно й розподілені нерівномірно як у межах світ-системи, так і в рамках окремих суспільств, тому досвід взаємодії з перевагами модерну ще не став універсальною ситуацією для всього людства. Жодне суспільство сьогодення не може претендувати на звання вповні розвиненого та модернізованого. Лауреат Нобелівської премії з економіки за 1998 рік, індійський економіст та філософ, який живе та працює у Великій Британії, Амартія Сен пропонує неортодоксальний погляд на “розвинені” суспільства, підводячи до думки, що їх слушно аналізувати з позицій соціології модернізації та розвитку, дисципліни, сфера компетенції якої традиційно обмежувалася світом, що розвивається. Так, незважаючи на відносно вищий рівень добробуту афроамериканців порівняно з мешканцями третього світу, вони мають менші шанси досягнути похилого віку, аніж китайці або шриланкійці (середня тривалість життя чоловіків афроамериканського походження в таких містах, як Вашингтон або Сан-Франциско, менша за 60 років), і це, додам, попри незрівнянно вищі можливості систем охорони здоров'я та освіти в США [Sen, 1999: р. 6]. Такі факти дали підстави американському дослідникові Деніелу Широ дійти висновку, що “лише ті особи, яким бракує відчуття історії, не усвідомлюють існування технологій і зовсім не розуміють, наскільки й досі неповною є наша адаптація до умов переходу від аграрного до модерного індустріального суспільства, можуть використовувати поверхові терміни на кшталт “постмодерну” та “пізнього модерну” для опису соціальної реальності кінця ХХ століття. ...Модернізація мала місце, цей процес триває і триватиме ще довго” [Chivot, 2000: р. 70].

Американський політолог з Університету Каліфорнії в Берклі Кен Джавіт ще в 1987 році запропонував назвати різко-насиленою реакцією на експансію західного модерну, експансію, в якій примхливо переплітаються ідеї, ідеали та інтереси, “рухами шаленого гніву”. Надзвичайно проникливий аналіз наслідків модерну в сучасному світі пропонує також американський соціолог С.Шерман у своєму обговоренні трьох темпоральностей подій 11 вересня 2001 року в США. Цими темпоральностями — тобто систе-

мами координат часу — є 1) гегемонія США; 2) гегемонія модерної ідеології лібералізму; 3) перспектива зіткнення цивілізацій [Sherman, 2003]. Водночас було б помилковим вбачати в усіх цих рухах лише традиціоналістську відсіч модерну — зокрема, “Аль-Каїда” з огляду на свою організаційну структуру є не стільки уособленням архаїзму, скільки відповідником модерної корпорації, в межах якої Осам бін Ладен виконував функцію виконавчого директора (chief executive officer).

Реальні суспільства доцільніше розглядати як своєрідні уламки уявленого цілісного проекту модерну, кожен з яких є носієм тої чи тої риси цього типу соціуму (приміром, США є уособленням індивідуалістичної конкуренції, натомість скандинавським суспільствам притаманна акцентція на соціальній справедливості та рівності). Відповідно вочевиднюється безперспективність сприйняття феномена модерну в “Платоновій” манері, тобто як незмінного абсолюту (хоча погляд на модерн як на жорстко фіксований набір якостей є доволі поширеним серед вітчизняних дослідників). Справді, навіть один із найоптимістичніших піонерів дослідницької програми модернізації, американський соціолог Маріон Леві був свідомим необхідності послуговуватися термінами “відносно модерні” та “відносно немодерні” суспільства.

Як проникливо зауважив французький соціолог науки Бруно Латур, модерн сповнений суперечностей та є ціннісно-навантаженим поняттям: як засвідчив один з епізодів судового процесу проти монопольних практик компанії “Майкрософт”, спроба чітко визначити навіть такий об’єкт-ікону модерну, як комп’ютер, виявилася марною, позаяк технології є не чимось нейтральним, а предметом гострих диспутів [див.: Latour, 2003]. Відтак, за Латуром, “модерн втратив дві свої ключові риси: він уже не означає щось незаперечно благає і, що важливіше, вже не асоціюється з гарно організованим набором цінностей та об’єктів” [Latour, 2003: р. 42].

Усупереч оптимістичним сподіванням раціоналістів доби Просвітництва та позитивізму, контроль та владарювання є нічим іншим, як модерністською фантазією.

Утилітарність соціологічного теоретизування

Практична значущість та важливість соціологічного теоретизування випливає із загального положення про взаємодію ідей та інтересів, яке провів М.Вебер: “Не ідеї, а матеріальні та ідеальні інтереси прямо керують поведінкою особи. Однак дуже часто “картини світу”, витворені “ідеями”, у спосіб, подібний до стрілочника, визначають шлях, яким динаміка інтересів просувала далі дію” [Weber, 1946: р. 280]. В епохи радикальної реструктуризації суспільства й трансформації його ціннісної сфери, тобто у ситуаціях соціального дисбалансу, зміни можуть бути ініційованими та просуватися зусиллями груп, які позбавлені “матеріальних” ресурсів, однак володіють ресурсами ідеаційними, тобто залучені до процесу продукування ідей. Ідеї — і це щонайменше рівною мірою важливо — наукові ідеї (формою існування яких є дослідницькі програми) не зводяться до ментальних станів, що віддзеркалюють інтереси та “обслуговують” соціальну дію, зорієнто-

вану на оптимізацію ресурсів. Соціологічні концепції та, ширше, дослідницькі програми скеровуються власною динамікою, яка має вибіркову спорідненість з інституціональною динамікою академічної спільноти й суспільства загалом. Готовність спільноти суспільствознавців зректися гегемонії індивідуалістично-раціоналістичних та структуралістсько-економістських схем у поясненні соціального світу засвідчує популярність Гантингтонового трактату “Зіткнення цивілізацій”: поверховість та хибність його аргументації компенсується наголосом на ідеаційних чинниках соціальних змін.

Під цим кутом зору ідеї мисляться як елемент нормативної мотивації дії, що править діячам за дорогівказ та орієнтир. Отже, ідеї, зокрема ті з них, що були втілені в дослідницькі програми, є не лише продуктом соціальної інтеракції, вони є формою соціальної “акції”. Важливість практичного внеску ідеативного виміру — як у вигляді теорії, так і у формі нормативних орієнтацій — до процесу розвитку та модернізації щонайкрайше демонструють дебати про “готівкову вартість азійських вартостей” або зв’язок між ідеями та мобільністю капіталу в кордонах Європейського Союзу. “Ідеаційний поворот” позначився навіть на “вірних” економічного функціоналізму, які вдосконалюють свою позицію, висуваючи на перший план не стільки вимогу редукаціоністського потрактування ідей, скільки пріоритезуючи інтерналізацію з боку діячів саме економічних парадигм коштом соціологізованого витлумачення чинників розвитку та модернізації суспільства.

Владарювання ідей не лише впливає на наше визначення предмета дослідження, власне воно структурує уявлення про соціальні проблеми, формуєчи політичні й управлінські підходи до їх розв’язання, кшталтуючи в такий спосіб політичну та соціально-економічну динаміку. Приміром, британський учений Колін Хей переконливо демонструє, що ідея глобалізації оперує автономно від емпіричних вимірів глобалізації як такої: у випадку інтерналізації політичними діячами дослідницьких програм та політичних парадигм (policy paradigms), які постулюють, що ключем до конкурентоспроможності є зменшення податків, вони узгоджуватимуть свої дії з цією вимогою, абстрагуючись від емпіричних реалій [Hay, 2002: p. 202].

У своїх міркуваннях про модерн я дотримуюся методологічної максими М.Буравого, який сформулював таку тезу: “Останньою лінією захисту (дослідницької програми. — П.К.) є критика: протиставлення реального потенційному, “того, що є”, ”тому, що може бути”. За відсутності чутливості до альтернатив не може бути ефективної боротьби, а без боротьби не може бути реалістичної візії” [Burawoy, 2000: p. 173]. Осягнення логіки динаміки соціологічного дискурсу про модерн вимагає діалогу з тим “минулим, яке тлумачить нас” (Е.Соловйов), позаяк уможлиблює ідентифікацію й актуалізацію тих інтелектуальних традицій, які є ізоморфними сучасності та її запітам. Дві драми в царині розвитку й модернізації — драма ідей та драма подій — продовжують розгортатися на наших очах, що робить тезу про кінець історії так само недоречною, як поява персонажу комедії дель арте у трагедії Кристофера Марло.

*Цитати з першоджерел: класичні та сучасні мислителі
про теоретизування і модерн*

Завдання: прокоментуйте наведені нижче цитати з огляду на їх дотичність до проблематики модерну.

Критика є ім'я тонкої і гострої зброї, котрим історія оперує в пошуках правди про факти. “Критика” грецькою означає “суд” та “відокремлення”: суд над неправдою, відокремлення істини і хиби. ...Критика є чуттям міри, аскетичним знаходженням середнього шляху між легковажним твердженням і легковажним запереченням.

Г.Федотов

Всю історію належить вивчати наново...

Ф.Енгельс

Ані постмодерністи, ані я чітко не знаємо, що таке модерн, аби мати хоч якесь уявлення про його можливого наступника.

Р.Бела

Рационалізація — це благородне слово, коли вона запроваджує науковий та критичний дух до сфери, яка попередньо домінувалася традиційною владою та свавільними рішеннями могутніх; вона стає страхітливим словом, коли означає тейлоризм та інші управлінські методи, які руйнують ремісницьку автономію робітників, і змушує їх підкоритися темпам виробництва та наказам, які претендують на науковість.

А.Турен

Контрольні запитання

1. Яким є засадниче питання сучасної соціологічної теорії?
2. Як Ш.Ейзенштадт і В.Шлюхтер визначають модерн?
3. Якими є головні ідеологічні орієнтації сучасних соціологів-теоретиків?
4. Схарактеризуйте неолібералізм як одну з головних ідеологічних течій сучасності.
5. Схарактеризуйте рівні соціологічного дискурсу, запропоновані Робертом Мертоном.
6. Схарактеризуйте такі дихотомії сучасної соціологічної теорії: Захід versus Схід (або Решта); “суспільства Півночі” versus “суспільства Півдня”; “традиційне” versus “модерне”.
7. Дайте визначення поняття “формування модерну”.
8. Дайте визначення поняття “модернізація”.
9. Який теоретик справив найзначущіший вплив на дискурс про модернізацію?
10. Дайте визначення поняття “розвиток”.
11. Чи можна реформи російського імператора Петра I розглядати як модернізацію?
12. Якими були головні тенденції соціальних змін у ХХ столітті?
13. Інтелектуальний розвиток якого соціолога-теоретика є показовим для динаміки сучасної соціології?
14. Якими є основні постулати позитивістської філософії науки?

15. Які вчені вособлюють постпозитивістську філософію та методологію науки?
16. Схарактеризуйте позицію постпозитивістської філософії науки.
17. У якому напрямі відбувається трансформація соціологічної теорії сьогодні?
18. У чому суть постмодерної критики соціологічної теорії та модерну як такого?
19. У чому небезпека необґрунтованого оптимізму та негативізму для соціологічного теоретизування?
20. Як американський соціолог Деніел Широ обґрунтовує актуальність теоретизування про модерн?
21. Відтворіть та проінтерпретуйте формулу Макса Вебера про взаємодію ідей та інтересів.
22. Якою є роль соціологічних ідей для формулювання та реалізації політики?
23. Наведіть приклади практичного внеску ідеативного виміру — як у вигляді теорії, так і у формі нормативних орієнтацій — до процесу формулювання практичної політики.
24. Якою, за А.Туреном, є головна суперечність модерну?

Рекомендована література

1. *Кутуєв П.В.* Пролегомени до політичної соціології лєнінізму // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2000. — № 4.
2. *Кутуєв П.В.* Час і суспільна модернізація: випадок лєнінізму // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2002. — № 1.
3. *Кутуєв П.В.* Чи потрібен розвиток після розвитку? Дискурс построзвитку в західній соціології розвитку і модернізації // Мультиверсум. — К., 2003. — Вип. 32.
4. *Кутуєв П.В.* Концепції розвитку та модернізації: еволюція дослідницьких програм соціологічного дискурсу. — К., 2005.
5. *Кутуєв П.В.* Критична теорія модерну Алєна Турєна // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна. “Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи”. — 2007. — № 761.
6. *Кутуєв П.В.* Теорія соціальних змін : Навчальний посібник. — К., 2008.
7. *Chiro D.* The Rise of the West // *American Sociological Review*. — 1985. — Vol. 50. — № 2.
8. *Chiro D.* Why Must There Be a Last Cycle? The Prognosis for the World Capitalist System and a Prescription for its Diagnosis // *Questioning Geopolitics: Political Projects in a Changing World-System* / Ed. by G.M.Derlugian, S.L.Greer. — Westpoint; L., 2000.
9. *Eisenstadt S.N., Schluchter W.* Introduction: Paths to Early Modernities // *Deadalus*. — 1998. — Vol. 127. — № 3.
10. *Parsons T.* The System of Modern Societies. — Englewood Cliffs, 1971.
11. *Seidman S.* The End of Sociological Theory // *The Postmodern Turn: New Perspectives on Social Theory* / Ed. by S.Seidman. — Cambridge, 1995.
12. *Sherman S.* The Attacks of September 11 in Three Temporalities // *Journal of World-Systems Research*. — 2003. — Vol. 9. — № 1.

Література

Заблоцький В.П. Лібералізм: ідея, ідеал, ідеологія. — Донецьк, 2001.

Ключевський В.О. Курс русской истории. Ч. 4. // Сочинения: В 9-ти т. — М., 1989. — Т. 4.

- Ковельман А.Б.* Риторика в тени пирамид (Массовое сознание римского Египта). — М., 1988.
- Кутуєв П.* Пролегомени до політичної соціології ленінізму // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2000. — № 4.
- Кутуєв П.* Спільнота ритуалу модернізації: від логосу до культу // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2007. — № 3.
- Кутуєв П.* Час і суспільна модернізація: випадок ленінізму // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2002. — № 1.
- Кутуєв П.В.* Концепції розвитку та модернізації: еволюція дослідницьких програм соціологічного дискурсу. — К., 2005.
- Кутуєв П.В.* Концепція вибіркової спорідненості в соціології Макса Вебера // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 1999. — № 3.
- Кутуєв П.В.* Теорія соціальних змін : Навчальний посібник. — К., 2008.
- Кутуєв П.В.* Чи потрібен розвиток після розвитку? Дискурс построзвитку в західній соціології розвитку і модернізації // Мультиверсум. — К., 2003. — Вип. 32.
- Свасьян К.А.* Феноменологическое познание. Пропедевтика и критика. — Ереван, 1987.
- Шалиан Ж.* “Третий мир” // 50 / 50: Опыт словаря нового мышления / Под ред. М.Ферро, Ю.Афанасьева. — М., 1989.
- Alexander J.C.* Formal and Substantial Voluntarism in the Work of Talcott Parsons: A Theoretical and Ideological Interpretation // American Sociological Review. — 1978. — Vol. 43. — № 2.
- Alexander J.C.* Structure and Meaning: Relinking Classical Sociology. — N.Y., 1988b.
- Alexander J.C.* The Centrality of the Classics // Social Theory Today / Ed. by A.Giddens, J.Turner. — Stanford, 1988a.
- Alexander J.C.* Theoretical Logic in Sociology. — Vol. 1: Positivism, Presuppositions and Current Controversies. — Berkeley, 1982.
- Alexander J.C.* Theoretical Logic in Sociology. — Vol. 2: The Antinomies of Classical Thought: Marx and Durkheim. — Berkeley, 1982.
- Alexander J.C.* Theoretical Logic in Sociology. — Vol. 3: The Classical Attempt at Theoretical Synthesis: Max Weber. — Berkeley, 1983a.
- Alexander J.C.* Theoretical Logic in Sociology. — Vol. 4: The Modern Reconstruction of Classical Thought: Talcott Parsons. — Berkeley, 1983b.
- Baudrillard J.* Selected Writings. — Cambridge, 1988.
- Burawoy M.* Marxism After Communism // Theory and Society. — 2000. — Vol. 29. — № 2.
- Capetillo-Ponce J.* From ‘A Clash of Civilizations’ to ‘Internal Colonialism’: Reactions to the theoretical bases of Samuel Huntington’s ‘The Hispanic Challenge’ // Ethnicities. — 2007. — Vol. 7. — № 1.
- Chirot D.* The Rise of the West // American Sociological Review. — 1985. — Vol. 50. — № 2.
- Chirot D.* Why Must There Be a Last Cycle? The Prognosis for the World Capitalist System and a Prescription for its Diagnosis // Questioning Geopolitics: Political Projects in a Changing World-System / Ed. by G.M.Derluguian, S.L.Greer. — Westport, 2000.
- Derluguian G.M.* Che Guevaras in Turbans // New Left Review. — 1999. — № 237.
- Eisenstadt S.N., Schluchter W.* Introduction: Paths to Early Modernities // Daedalus. — 1998. — Vol. 127. — № 3.
- Gellner E.* Ethnicity and Faith in Eastern Europe // Daedalus. — 1990. — Vol. 119. — № 1.
- Grosfoguel R., Cervantes-Rodriguez A.M.* Introduction. Unthinking Twentieth-Century Eurocentric Mythologies: Universalist Knowledges, Decolonization, and Developmentalism // The Modern / Colonial / Capitalist World-System in the Twentieth Century: Global Processes, Antisystemic Movements, and the Geopolitics of Knowledge / Ed. by R.Grosfoguel, A.M.Cervantes-Rodriguez. — Westport; L., 2002.

- Harootunian H.* Overcome by Modernity: History, Culture, and Community in Interwar Japan. — Princeton: Princeton University Press, 2000.
- Hay C.* Political Analysis. — Basingstoke; N.Y., 2002.
- Latour B.* Is Re-modernization Occurring — And If So, How to Prove It? A Commentary on Ulrich Beck // Theory, Culture and Society. — 2003. — Vol. 20. — № 2.
- Myrdal G.* What Is Development? // Journal of Economic Issues. — 1974. — Vol. 8. — № 4.
- North D.C., Thomas R.P.* An Economic Theory of the Growth of the Western World // Economic History Review. — 1970. — Vol. 23. — № 1.
- North-South. A Programme for Survival: Report of the Independent Commission on International Development Issues / Ed. by W.Brandt. — Cambridge, 1980.
- Paik Nak-chung.* Coloniality in Korea and a South Korean Project for Overcoming Modernity // Interventions. — 2000. — Vol. 2. — №1.
- Parsons T.* The System of Modern Societies. — Englewood Cliffs, 1971.
- Retort. Afflicted Powers. The State, the Spectacle and September 11 // New Left Review. — 2004. — № 27.
- Rotfeld A.D.* Dłaczego stawiamy na Stany Zjednoczone. Rozmawiał Robert Walenciak // Przegląd. — 2004. — 7 listopada.
- Seidman S.* The End of Sociological Theory // The Postmodern Turn: New Perspectives on Social Theory / Ed. by S.Seidman. — Cambridge, 1995.
- Sen A.* Development as Freedom. — Oxford, 1999.
- Sherman S.* The Attacks of September 11 in Three Temporalities // Journal of World-Systems Research. — 2003. — Vol. 9. — № 1.
- Smelser N.J.* Social Sciences and Social Problems. The Next Century // International Sociology. — 1996. — Vol. 11. — № 3.
- Subrahmanayam S.* Hearing Voices: Vignettes of Early Modernity in South Asia, 1400 — 1750 // Daedalus. — 1998. — Vol. 127. — № 3.
- Subrahmanayam S.* Connected Histories: Notes Towards a Reconfiguration of Early Modern Eurasia // Modern Asian Studies. — 1997. — Vol. 31. — № 3.
- The East Asian Miracle: Economic Growth and Public Policy. — N.Y., 1993.
- Tiryakian E.* The Wild Cards of Modernity // Daedalus. — 1997. — Vol. 126. — № 2.
- Touraine A.* Critique of Modernity. — Oxford, 1995.
- Vanderstaeten R.* Parsons, Luhmann and the Theorem of Double Contingency // Journal of Classical Sociology. — 2002. — Vol. 2. — № 1.
- Weber M.* From Max Weber: Essays in Sociology / Ed. by H.Gerth, C.W.Mills. — N.Y., 1946.
- Worsley P.* Models of the Modern World-System // Global Culture: Nationalism, Globalization and Modernity / Ed. by M.Featherstone. — L., 1990.